

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արճեստակա՛ն ոռոգում: Ուրարտուի զբաղեցրած տերիտորիայում երկրագործության ինտենսիվ զարգացումն անհնարին էր առանց արհեստական ոռոգման, որովհետև մթնոլորտային տեղումները չափազանց սակավաթիվ են եղել: Հետևաբար, ջրային ռեսուրսները ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն հինարևելյան այգ պետության երկրագործության, այգեգործության-խաղողագործության և տնտեսության այլ ճյուղերի զարգացման համար:

Ուրարտական թագավորներից, որքան հայտնի է, առաջինը Մենուան էր, որն իր շինարարական գործունեության մեջ որոշակի տեղ հատկացրեց ոռոգման լայն ցանցի ստեղծմանը՝ պետության կենտրոնական նահանգներում: Ուրարտացիների ջանքերով ստեղծված ոռոգման ցանցում առանձնահատուկ տեղ է գրավել Մենուայի կողմից կառուցված վիթխարի ջրանցքը, որը խմելու և ոռոգելու ջուր է մատակարարել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանին:

Այս ջրանցքը կառուցված պետք է լինի մ. թ. ա. IX դարի վերջերին՝ Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում:

Մենուայի ջրանցքին ջուր են տվել Վերին Մժնկերտ գյուղի մոտերքի ժայռից բխող բազմաթիվ աղբյուրները: Նրա ակունքներից հինգ կիլոմետր հյուսիս հոսում է Հայոց ձոր կամ Խոշաբ գետը, որին միախառնվում էին Մժնկերտի ջրերը, նախքան ջրանցքի կառուցումը:

Ջրանցքի ակունքների և Տուշպա-Վանի միջև ընկած տարածությունը ուղիղ գծով կազմում է 70 կմ, սակայն ջրանցքի հունը ընթանում է ոլորաններով և նրա ընդհանուր երկարությունը հասնում է մոտ 80 կիլոմետրի:

Տուշպայի ջրանցքը հազարամյակների ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ վերանորոգվել է և ոչ միայն մինչև օրս պահպանել իր գոյությունը, այլև, Վանից բացի, իր ճանապարհին շարունակում է ապահովել թվով 25 գյուղերի ցանքադաշտերի, պտղատու և խաղողի այգիների ոռոգումը հինավուրց Հայոց ձոր գավառում:

Ջրանցքի ակունքներից ոչ հեռու կա մի լճակ, որի հատակից ևս դուրս են ժայթքում բազմաթիվ աղբյուրներ: Ջրանցքի ակունքներից հոսող ջրերը նախապես թափվում են այս ջրավազանը և այնուհետև շարունակում իրենց ուղղությունը մինչև Վերին Մժնկերտ, որի մոտ ջրանցքը չափազանց հորդառատ է և այժմ սպասարկում է թվով 40 ջրաղացներ:

Մենուայի ջրանցքը, այնուհետև, հառնուրդ գյուղով ձգվում է մինչև հոշար գետը և, անցնելով գերանակապ ջրատար կամուրջի վրայով, ուղղությունը փոխում է դեպի Վան¹։ Ներքին Մծնկերտ գյուղի մոտ հանդիպում է ջրանցքի կառուցումն ավետող առաջին սեպագիր արձանագրությունը։

«Խալդի աստծու զորությամբ, Մենուան, Իշպուհնիի որդին, այս ջրանցքը անցկացրեց։ «Մենուայի ջրանցք» է (նրա) անունը։ Խալդի աստծու մեծությամբ Մենուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպտ քաղաքի»։ Հետևում է, այսպես կոչված, անեծքի բանաձևը՝ արձանագրությունը ոչնչացողների կամ եղծողների նկատմամբ²։ Պատահական չէ, որ Մենուայի ջրանցքի կառուցմանը վերաբերող թվով 14 արձանագրություններ³, ինչպես ասվեց, տեղադրված են սկսած ներքին Մծնկերտից։ Այդ փաստը բացատրվում է նրանով, որ ջրանցքի շինարարությունն այստեղից սկսած զգալիորեն դժվարացել է։ Մանր է եղել մանավանդ Արտամեոս գյուղից սկսվող տեղամասը, ուր ջրանցքը անընդհատ անցնում է ձորերով ու բարձունքներով։

Ճանապարհորդներին հիացմունք է պատճառել Մենուայի ջրանցքի արտակարգ զուլալ ջուրը և նրա զարմանալի արագ ընթացքը, որն առանձնապես աչքի է զարնում ջրանցքի ակունքների մոտ գտնվող լճակից մինչև հոշար գետի գերանակապ կամուրջը։

Իր վիթխարիությամբ և ջրառատությամբ Մենուայի ջրանցքը յուրահատուկ տեղ է զբաղում ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Հին Արևելքի ոռոգման սիստեմում։ Մովսես Խորենացին այն պարզապես «գետ» է անվանում⁴, ճիշտ այնպես, ինչպես Ուրմիա լճից հյուսիս անցկացված Ուլխուի ուրարտական ջրանցքը ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ը ուղղակի համեմատում է Եփրատի հետ։

Պետության մայրաքաղաքի մյուս հատվածը՝ Ռուսախինիլին, ոռոգման տեսակետից ավելի ուշ է արժանացել ուրարտացիների ուշագրությունը։ Այդ բացատրվում է արքաների նստավայրի տեղափոխությամբ Տուշպայից (Վան) Ռուսախինիլի (Թոփրախ-կալե)։

Ռուսախինիլիի ջրանցքի մասին պատմում է Ռուսա Ա-ի (մ. թ. ա. VIII դար) Քեշիշ-գյուլի («Քահանայի լիճ») մոտ թողած արձանագրությունը⁵, որի համաձայն ուրարտական այդ թագավորը Վանից դեպի արևելք, Տոնի գյուղի մոտակայքում, հիմնել է արհեստական լիճ՝ «Ռուսայի ծով» անվամբ։ Լճի ջրերից օգտվելու նպատակով նրանից անցկացվել է ջրանցք, որը ջուր է մատակարարել Ռուսախինիլիին։ Արձանագրությունը հիշատակում է նաև «ամայի հողերի» մասին, որոնք ջրանցքի կառուցումից հետո ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցում։

¹ St'us W. Belck und C. F. Lehmann, Ueber die neue armenische Keilinschriften, ZE, XXIV, II Heft, Berlin 1892, էջ 137 և հաջ.։ Lehmann-Haupt, Armenien..., II, 1, էջ 95—109, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ուրարտական թագավոր Մենուա Ա-ի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը, «Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1941, № 3—4։

² St'us YKH, 45։

³ St'us նույն տեղում, 43, 56։

⁴ St'us Խորենացի, Ա, Ժզ։

⁵ St'us YKH, 268։

Ռուսաստանի շրանցքը, որի ընդհանուր երկարությունը կազմում է շուրջ 25 կմ, հնարավորություն է ընձեռել այստեղ հիմնելու ցանքադաշտեր, խաղողի այգիներ և արհեստական անտառներ, որոնք գտնվել են Տուշպա—Ռուսաստանի ճանապարհին:

Ռուսաստանի հիշյալ արձանագրության տվյալները հիմնովին հաստատվում են արհեստական լճի շրջակայքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Դեռևս XIX դարի վերջին Վ. Բելլը այստեղ դիտել է ոռոգման սիստեմի հետքեր, որոնք լճից տանում են դեպի Կոխբանց, Սղգա և Շուշանց գյուղերն ու նրանց դաշտերը:

Քեշիշ-գյուղի շրջանում Ռուսա Ա-ի կառուցած վիթխարի ջրավազանը մինչև օրս շարունակում է իր գոյությունը: Արհեստական այդ լճի արևմտյան մասից հոսող ջրերը ճանապարհին իրենց մեջ են առնում բնական պաշարներ և այժմ էլ շարունակում են ոռոգել Թոփրախ-կալիի շրջակայքում ընկած ցանքատարածությունները:

Բելքի և Լեման-Հաուպտի հետազոտությունները միաժամանակ պարզել են, որ Ռուսաստանի շրանցքի որոշ հատվածներ ընթացել են ստորերկրյա խողովակներով⁶, որոնց գոյության փաստը հաստատվում է Ռուսա Թագավորի կառուցած Ուխուի շրանցքի մասին եղած գրավոր տվյալներով:

Ռուսա Ա-ի ստեղծած ոռոգման ցանցի հաջորդ տեղամասը ընկած է եղել Ուրմիա լճից հյուսիս գտնվող Սանգիբուտու նահանգի Ուխու քաղաքի շրջանում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ է պարունակում Ռուսա Ա-ի ժամանակակից ասորեստանյան Թագավոր Սարգոն Բ-ի հայտնի վավերագիրը՝ «Լուվրի աղյուսակը»:

Ուխուի բնակիչները, — ասված է այնտեղ, — ինչպես ձկներն են ցամաքում տոշորվում, ոչ խմում էին, ոչ էլ հագնում: Ռուսայի կամքով այստեղ շրանցք է կառուցվում, որի ջրերը հոսում են Եփրատի նման: Ջրանցքի ընդհանուր հունից ձյուղավորված անթիվ առուները առատ ջուր են մատակարարում նորամշակ արտերին: Ուխուի հողերը, որոնք հնուց ի վեր անշրդի էին, ոռոգվում են, նրանց վրա անձրևի նման թափվում են պտուղներն ու խաղողը: Այստեղ աճեցին սոսիսներ և վեր խոյացան այլ ծառեր, որոնք ստվեր էին ձգում շորս դին և զարդարում Ուխուի պալատը: Երբեմնի անմշակ հողերը 300 «իմեր» բերք պարգևեցին և տեղի բնակիչները դրա պատվին ձոնեցին ուրախ ժալալու-ներ՝ բերքահավաքի երգեր: Ուխուի ամայի հողերը Ռուսան վերածեց մարգագետինների, որոնք փարթամորեն կանաչում էին տարեմուտին. խոտը և արոտավայրը չէին վերանում ոչ ամռանը, ոչ էլ ձմռանը: Անասունների համար նրանք դարձան հիանալի արոտատեղիներ: Իր սրտի ցանկությամբ ուրարտական արքան շրանցքի ափին կառուցեց պալատ, որին շրջապատող նոճիները անուշ բույր էին տարածում:

Ջրանցքի ստորերկրյա խողովակները ասորեստանցիները «ցույց են տալիս արևին», այսինքն՝ քարուքանդ են անում, իսկ քաղաքի հաստաբուն ծառե-

⁶ Տե՛ս Կ. Փ. Леман-Хаупт, Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского гос. университета», VI, 1938, էջ 255—256:

րը՝ Ռուսայի պալատի զարդարանքը, կտրտում են, փայտակույտերի վերածում և կրակի ճարակ դարձնում⁷:

«Նուրի աղյուսակը» չի ակնարկում, թե ջրային ինչ պաշարներից է սնվել Ուլիսի ջրանցքը: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի աղբյուր ջրանցքի համար կարող էր ծառայել Արաքսի վտակներից մեկը՝ Կարմիր (Կոտոր) գետը:

Վանա լճի հարավային ափին մեծ աշխատանքներ է կատարել Մենուան: Աղթամարի արձանագրության համաձայն, ջրանցքը այստեղ ինչ-որ գետից հասցվել է մինչև Նրինու երկիրը և Մենուախինիլի քաղաքը, որի հետևանքով Ուիշի քաղաքը և ամբողջ Աիդու (Այդու) նահանգը ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցի մեջ:

Վանա լճի հյուսիսային ափերը շատ ավելի բարենպաստ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններ են ունեցել բնակչության երկրագործական և այգեգործական զբաղմունքի համար: Այդ պատճառով էլ ուրարտական թագավորները մեծ ուշադրություն են դարձրել այս տերիտորիաների ոռոգմանը: Այդ մասին են պատմում Բերկրիում և Արճեշի շրջանում հայտնաբերված արձանագրությունները⁸:

Բերկրի ջրանցքը, ըստ երևույթին, սնվել է Վանա լիճը թափվող Բենդի-մաիհի գետից, իսկ Արճեշի շրջանում անցկացված ջրանցքներին խորե աղբյուր ծառայել է Կալիալա գետը և նրա հիմքի վրա Արգիշտի Բ-ի կողմից կառուցված արհեստական լիճը: Արձանագրությունները հիշատակում են, որ մինչև արհեստական լճի և ջրանցքների կառուցումը այստեղ հողը եղել է ամայի, սակայն հետագայում ստեղծվել են ցանքադաշտեր, պտղատու և խաղողի այգիներ¹⁰:

Արածանիի ավազանը հնուց ի վեր աչքի է ընկել իր բերրի հողերով և հարուստ ջրային պաշարներով: Խորխորյան տարեգրության և Արծվաբերդի արձանագրության¹¹ վկայությամբ, ոռոգման հիմնական աղբյուրը այստեղ եղել է Դաինալա (Արածանի) գետը, որի աջ և ձախ ափերից էլ անցկացվել են ջրանցքները՝ Տուարածիի (Տուարածատափ) և Ալիայի (Աղիովիտ) ոռոգման կարիքները բավարարելու համար: Այնուհետև, մի ամբողջ շարք արձանագրություններ լույս են սփռում ուրարտացիների կողմից կազմակերպված համատարած ջրանցքաշինության վրա՝ Մանազկերտի շրջանում: Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Մենիզաինի, Ուկուանի, Զուգուսի, Իրնունի և Արասինի բնակավայրերին պատկանող հողատարածությունների ջրային ցանցը:

Արարատյան բերրի դաշտավայրում ոռոգման աշխատանքներ են ձեռնարկվել հատկապես Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբաինի վարչատնտեսական կենտրոններին հարող տերիտորիաներում:

Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունները պատմում են Արաքսի ձախ ափին՝ Արգիշտիխինիլի շրջակայքում ծավալված ջրանցքաշինության մասին¹²: Այդպիսի ջրանցքների թիվը այստեղ հասել է հինգի, որոնք բոլորն էլ սնվել են

⁷ Տե՛ս АВИИУ, 49 (199):

⁸ Տե՛ս УКН, 62:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 57, 275, 276:

¹⁰ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 31—36:

¹¹ Տե՛ս УКН, 58, 127:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, 127, 136, 137:

Արաքսի ջրից: Դրանց գոյությունը հաստատվում է նաև պահպանված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Ուրարտական մայր առուն այստեղ սկիզբ է առել Արաքսի ձախ ափին ընկած Կարակալայի ավերակների մոտերքից և, այնուհետև, ճյուղավորվել Արարատյան դաշտավայրում կամ ուրարտական Ագա կրկրում:

Արարատյան դաշտում աչքի է ընկնում նաև Ռուսա Բ-ի կառուցած Ումեշի-նի ջրանցքը¹³, որը սկիզբ է առնում Իլդարունիա (այժմ՝ Հրազդան) գետի՝ Կարմիր բլուրին հանդիպակաց ափից, կտրում ժայռավոր թունելը և այնուհետև ընթանում Երևան—էջմիածին խճուղուն զուգընթաց¹⁴:

Երկրագործություն: Հայկական լեռնաշխարհի չորային կլիմայական պայմաններում ոռոգումը միակ հնարավոր նախապայմանն էր երկրագործության զարգացման համար: Ուստի պատահական չէ, որ Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործական զարգացած տերիտորիաներ են դառնում հենց այն շրջանները, որոնք ընդգրկված էին ստեղծված ոռոգման ցանցի մեջ:

Երկրագործության ինտենսիվ զարգացման շրջաններից մեկը Վանա լճի շրջակայքն էր, առանձնապես նրա արևելյան ափի, Տուշպա-Ռուսախինիլի քաղաքի և Մենուայի ու Ռուսայի ջրանցքներին հարող տարածությունները: Լճի հարավային ափին աչքի էր ընկնում Աիդու մարզը, իսկ հյուսիսում՝ Բերկրիի և Արճեշի շրջաններում անցկացված ջրանցքների ավազանները: Այստեղ ընդարձակ տարածությունների վրա հիմնվում են ցանքադաշտեր:

Հացահատիկի պաշարները կուտակվում են շտեմարաններում, որոնց տարողությունները չափվում են մի քանի հազար կապի-ներով (հայկ. կապի՝ճ): Այդպիսի շտեմարաններ կառուցվում են Վանում, Աստվածաշենում և այլուր: Թոփրախ-կալեի (Ռուսախինիլի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներ (երկաթե խոփեր, եռաժանիներ, մանգաղներ), հացահատիկ և այլ մթերքներ պահելու կավե ամաններ¹⁵:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործությունը վերելք է ապրում նաև Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերի մոտակայքում: Սանգիբուտու նահանգի Ուլխուի ջրանցքին հարող տերիտորիաներում: Այստեղ առկա որոշ ցանքադաշտերից («Լուվրի աղյուսակի» տվյալների համաձայն) Ռուսա Ա-ը հավաքում էր հացահատիկի առատ բերք: Սանգիբուտու նահանգը ընդհանրապես իր 21 քաղաքներով և նրանց շրջակա 146 բնակատեղիներով աչքի էր ընկնում ցորենի և գարու անթիվ շտեմարանների արտակարգ առատ պաշարներով:

Երկրագործությամբ էին զբաղվում նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգում, որը նույնպես հայտնի էր հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով: Արմարիլիից ետ չէին մնում Ուրմիայի արևելյան ափերին գտնվող Սուրի և Ուիշդիշ, հարավում՝ Մեսսի զարգացած երկրագործական մարզերը:

Երկրագործական մյուս կենտրոնները ընկած էին Տիգրիսի և նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ առանձնապես հայտնի էին Նիրբուն, Խաբխին, Բիտ-Չամանին, Շուպրիան և Ուայախը:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 281:

¹⁴ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 135:

Երկրագործական մի ուրույն մարզ էր Արածանիի ավազանը, առանձնապես Մանազկերտը և նրան հարող շրջանները, որոնք ոռոգվում էին արհեստական ջրանցքներով: Հացահատիկի առատ պաշարները այստեղ ևս կուտակվում էին կառուցված շտեմարաններում: Սեպագիր աղբյուրներից¹⁵ հայտնի են Բադնոցում և նրա շրջակայքում շինված թվով երեք վիթխարի շտեմարանները, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում է ավելի քան 67 հազար «կապի»: Իրենց չափերով սրանք յուրահատուկ տեղ են գրավում Վանի թագավորության հացահատիկի շտեմարանների մեջ: Արածանիի հովտի բնակչության երկրագործական զբաղմունքի մասին հետազայում հիշատակում է նաև Քսենոփոնը¹⁶:

Կարսի մարզում հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով աչքի էր ընկնում Աշտուվսիին¹⁷, իսկ նրանից արևելք, պատմական Շիրակում՝ էրիսխին¹⁸, Վերջինիս հացահատիկի առատ պաշարների մասին հետազայում հիացմունքով է խոսել պատմահայր Խորենացին. «Դու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»¹⁹: Երկրագործության զարգացումը Շիրակում հավաստվում է նաև ուրարտական դարաշրջանին վերաբերող հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներով²⁰:

Ուրարտուի երկրագործական ամենախոշոր օջախներից մեկը Ազա երկիրն էր՝ Արարատյան դաշտավայրը: Հայտնի են նրա ցանքադաշտերը²¹, Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբախինի հացահատիկի շտեմարանները, էրեբունիի վեց պահեստները՝ 56338 «կապի» հացահատիկի տարողությամբ^{21ա}: Հատկանշական է, որ Վանի թագավորության կենտրոնական մասից հայտնի հինգ շտեմարաններ ունեցել են 93.765 «կապի» տարողություն:

Թեյշեբախինի պեղումներով ի հայտ բերված հարուստ հնագիտական նյութերը հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Ուրարտական պետության երկրագործության հետ կապված բազմաթիվ հարցերի մասին:

Պեղածո նյութերի մեջ մեծ տեղ են գրավում ցորենի, գարու, կորեկի և քունջութի մնացորդները: Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինի հացահատիկի շտեմարանների ընդհանուր տարողությունը, Բ. Բ. Պիոտրովսկու հաշվումներով, կազմել է շուրջ 750 տոննա²²:

Մ. Գ. Թումանյանը պարզել է, որ այն ժամանակ Արարատյան դաշտավայրում մշակվել են մերկահատիկ ցորենի մի քանի տեսակներ, որոնց հիմնական մասը կազմել է, այսպես կոչված, փափուկ (կակուղ) ցորենը: Նյու-

¹⁵ Տե՛ս Կ. Balkan, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, „Anatolia“, 5(1960), էջ 124, էնչպես նաև УКН 162:

¹⁶ Տե՛ս Хер., Anab., IV, 7—9:

¹⁷ Տե՛ս УКН, 130:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 155 С, 26—31:

¹⁹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

²⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, О древнем поселении около Лениакана, ИАНАОН, 1952, № 10, էջ 87:

²¹ Տե՛ս УКН, 142. Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 103:

^{21а} Տե՛ս Н. В. Арутюнян, К. Л. Оганесян, Новые урартские надписи из Эребуни, ВДИ, 1970, № 3, էջ 107—112:

²² Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, էջ 40—41:

Գինու մառան: Քեյշերախնի միջնաբերդ

թերի մեջ ի հայտ է բերվել նաև հնագույն ծագում ունեցող հազվագյուտ հանդիպող կլորահատիկ ցորենի տեսակը²³։

Ուրարտական գարինները բազմաշարք են և իրենց հիմնական մասով մերկահատիկ։ Դրանց կողքին հանդիպում են նաև բազմաշարք գարինների թաղանթավոր ենթատեսակներ։ Մերկահատիկ գարինները, Մ. Գ. Թումանյանի կարծիքով, աննշան չափով են տարբերվել ցորեններից, սակայն նրանցից շատ ավելի խոշոր են եղել և խոնավ կլիմայական պայմաններում հարուստ բերք են տվել։ Ուստի միանգամայն հավանական է, որ նրանք հիմնականում մշակված լինեն լեռնային շրջաններում²⁴։

Քունշութը Ուրարտուում օգտագործել են ձեթ պատրաստելու համար։ Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են այդպիսի արհեստանոցներ՝ համապատասխան սարքավորումներով։ Վերամշակումից հետո մնացած քուսպը, հավանաբար, օգտագործվել են իբրև անասնակեր և վառելանյութ։ Իսկ կորեկը և գարին Ուրարտուում ծառայել են ոչ միայն որպես սննդանյութ, այլև խմիչքներ պատրաստելու հումք։

Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև երկրագործական գործիքներ՝ երկաթե բահեր, մանգաղներ, եռաժանիներ, բրիչներ, ուրագներ և այլն։ Մթերքների վերամշակման գործիքներից ամենուրեք հայտնի են սանդերը, հավանքները, երկանքները²⁵։

Այգեգործություն և խաղողագործություն։ Ուրարտուում այգեգործության և խաղողագործության գոյությունը հավաստվում է ինչպես գրավոր աղբյուրներով, այնպես էլ հնագիտական նյութերով։ Երկրագործական այդ ճյուղերի զարգացումը նույնպես պայմանավորված էր արհեստական ոռոգման հնարավորությամբ, այդ պատճառով էլ Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության օջախները կենտրոնացված էին արհեստական լճերին ու ջրանցքներին հարող շրջաններում։

Երկրագործության այս ճյուղերն առանձնապես լավ են զարգացել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Ռուսախինիլիի շրջակայքում։ Այդ գործում հսկայական դեր են խաղացել Մենուայի և Ռուսա Ա-ի ջրանցքները։ Պատահական չէ, որ «Մհերի դռան», «Քեշիշ-գյուլի» և Սղգայի արձանագրությունները պատմում են Վանից արևելք ընկնող պտղատու և խաղողի այգիների, գինու մառանների մասին²⁶, իսկ Կատեպանց գյուղում տեղադրված արձանագրությունը Մենուայի ջրանցքի մոտ եղած «Թարիրիախինիլի» կոչված խաղողի այգու մասին²⁷։

Թոփրախ-կալից, Հայկաբերդից և Շուշանցից ծագող հնագիտական նյութերը ևս հավաստում են այստեղ առկա խաղողագործության և գինեգործության բարձր մակարդակը։ Հայտնաբերվել են գինու վիթխարի կարասների բազմա-

²³ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 73—76, նույնի՝ Избранные труды, Ереван, 1957, էջ 164։

²⁴ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Основные этапы эволюции ячменя в Армении ИАНАБСН, հատ. I, 1948, № 1, էջ 73—74։

²⁵ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 133—142։

²⁶ Տե՛ս УКН, 268, 311։

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 111։

թիվ բեկորներ, որոնց վրա սեպագրով ու հիերոգլիֆներով արտահայտված են նրանց տարողության չափերը: Մենուայի ջրանցքի հիման վրա Տուշպա-Վանում տնկված պտղատու և խաղողի այգիների մասին հետազայում պատմում է նաև հորենացին. «Քաղաքի ընդ որ՝ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է (իբրև թե Շամիրամը—հեղ.) դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով, զանազանակերպ պտուղներով և տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ»²⁸,

Այգեգործությանը և խաղողագործությանը էին զբաղվում նաև Վանա լճի հարավային ափերին հարող որոշ տերիտորիաներում՝ Այագու և Ուայախս մարզերում:

Սեպագիր աղբյուրների տվյալների համաձայն, այգեգործությանը և խաղողագործությանը աչքի են ընկել նաև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ու հյուսիսային ափերին և Արածանիի վերին հոսանքներում ընկած մի քանի շրջաններ: Այդ մասին պատմում են Գյուզակում, Արճեշի մոտակայքում և այլուր հայտնաբերված արձանագրությունները²⁹, Բացի այդ, հայտնի է Մանազկերտից գեպի հյուսիս՝ Բոստան-կայայում կառուցված գինու վիթխարի մառանը (շուրջ 220 հազար լիտր տարողությամբ), որն իր չափերով գիշում է միայն Կարմիր-բլուրի մառաններին³⁰: Այգեգործությունը և խաղողագործությունը Արածանիի վերին հոսանքներում շարունակել է մնալ տեղի բնակչության սիրված զբաղմունքը նաև անտիկ և վաղ հայկական ժամանակաշրջանում, որի մասին հիշատակում են Քսենոփոնը, Մովսես հորենացին և Փավստոս Բուզանդը³¹:

Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերին հարող շրջաններում այս տեսակետից առավել աչքի է ընկել Սանգիբուտու նահանգը՝ Ուլիսու քաղաքով: Ուրարտական արքա Ռուսա Ա-ի ջրանցքին հարող հսկայական տարածության վրա փարթամորեն աճել են պտղատու և խաղողի այգիներ: Խաղողի առատ բերքը հնարավորություն է ընձեռել Սանգիբուտուում ամենուրեք զբաղվելու նաև գինեգործությամբ: Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «պտուղները և խաղողը թափվում էին հորդառատ անձրևի նման», իսկ բերումն ավելիս գինին հոսում էր հանց գետի ջրը»³²:

Այգեգործությունը եղել է նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգի բնակիչների զբաղմունքի առարկան³³: Լճի արևմտյան ափերին խաղողագործությունը և գինեգործությունը զգալի տեղ են զբաղել Գիրգանի տնտեսության մեջ³⁴, և հարավային ու արևելյան ափերին հարող Մանայի թագավորությունում:

Հարավում ընկած խաղողագործական-գինեգործական շրջանները կենտրոնացված էին վերին Տիգրիսի ու նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ,

²⁸ Տե՛ս Խորենացի, Ա, Ժզ:

²⁹ Տե՛ս ՄԿԽ, 65, 167, 275, 276:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 79:

³¹ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 110 և Ժանոթ. 37—39

³² «Լուրի աղյուսակ», տող 205, АВИИУ, 49 (213):

³³ Տե՛ս «Լուրի աղյուսակ», տողեր 270—276:

³⁴ Տե՛ս АВИИУ, 23 (II, 80), 27 (I, 27, II, 60):

Մեծ Զաբի վերին ու միջին հոսանքներում, առանձնապես աչքի էին ընկնում Կիրրուրի նահանգը, Մուսասիրի շրջանը և Ուլմանիա բնակատեղիները³⁵։ Հատկանշական է, որ Մուսասիրում փարթավոր են աճող «բազմատեսակ բաղձալի պտղատու ծառերը և խաղողի վազերը», Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությամբ, նման էին եղեգնի, որ այնքան առատորեն այն ժամանակ աճում էր նփրատի և Տիգրիսի ստորին հոսանքներում³⁶։

Տիգրիսի ավազանի այգեգործական և խաղողագործական մյուս շրջաններն ընկած էին Կաշիարի (Տուր-Արդին) լեռների շրջակայքում և հյուսիսից ու հյուսիս-արևմուտքից նրանց հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ առանձնապես աչքի էին ընկնում Նիրբուն, Կիբակուն, Շուրան (Սուրան), Նիրդունը. Կատմուխին (Կուտմուխին), Բիտ-Ջամանին և այլն³⁷։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք Շուպրիան, Խուբուշիան և Խաբխին, ապա հնարավորին չափ ամբողջական կդառնա մեր պատկերացումը Ուրմիա լճի և վերին Տիգրիսի ու նրա վտակների ջրավազաններում հնագույն ժամանակներում գոյություն ունեցած այգեգործական ու խաղողագործական-գինեգործական կենտրոնների մասին։

Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական ու խաղողագործական կենտրոնները գտնվում էին Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի շրջակայքում՝ Արաքսից և Հրազդանից անցկացված մի շարք ջրանցքներին հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ ամենուրեք տնկվում են պտղատու և խաղողի այգիներ, որոնցից ստացվում է առատ բերք՝ երկրի տնտեսական կարիքները բավարարելու համար³⁸, Այդ փաստերը լիովին հաստատվում են նաև անտիկ (Ստրաբոն) և վաղ հայկական (Ղ. Փարպեցի, Մ. Խորենացի) աղբյուրներով։

Իլդարունիա (Հրազդան) գետից անցկացված ջրանցքի շրջանում առանձնապես աչքի էին ընկնում Կուարլինի հովտի նորատունկ պտղատու և խաղողի այգիները³⁹։

Գրավոր աղբյուրների մատուցած տվյալների վրա զգալի չափով լույս են սփռում էրեբունիի, Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի հնագիտական պեղումները։ Էրեբունիում⁴⁰ և Արգիշտիխինիլիում⁴¹ բացվել են գինու վիթխարի մառաններ՝ խոշոր կարասներով, որոնց վրա առկա են նրանց տարողության չափերը։ Շատ ավելի հարուստ նյութեր են մատուցում Թեյշեբախինիի պեղումները, որոնք լիովին ներկայացնում են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Բիայնիլի-Ուրարտուի այգեգործության, խաղողագործության և գինեգործության համայնապատկերը։ Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինում պեղածո թվով ութ գինու մառանների ընդհանուր տարողությունը հասնում է

35 Տե՛ս АВИИУ, 23 (I, 54), 27 (I, 14)։

36 Տե՛ս նույն տեղում, 49 (309)։

37 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26։

38 Տե՛ս УКН, 136, 137. Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, էջ 103։

39 Տե՛ս УКН, 281։

40 Տե՛ս К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, էջ 39, 43, նույնի՝ Раскопки урартского города Эрбунни, СА, 1960, № 3, էջ 291, 294։ А. А. Демская, Кладовые Эрбунни, «Сообщения Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина», М., 1968, էջ 176—182։

41 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргштихинили, էջ 288։

ավելի քան 400 հազար լիտրի Այդ տեսակետից Ուրարտուի մեզ հայտնի գինեգործական կենտրոնների մեջ Թեյշեբաինին առաջին գրավում է միանգամայն յուրահատուկ տեղը:

Թեյշեբաինի պեղումները հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու նաև Ուրարտուում աճեցված խաղողի տեսակների և նրա մշակման եղանակների մասին: Պեղածո մնացորդներում առանձնապես աչքի են ընկնում Ոսկեհատ (հարջի), Մսխալի (Արարատ), Հաչաբաշ և սև խաղողի մի քանի տեսակներ: Իսկ այգեգործությունը հավաստվում է պեղումներով հայտնաբերված սալորի, մանրահատիկ բալի, նռան, դեղձի, ընկուզի, խնձորի մնացորդներով:

Պեղումները հավաստում են, որ Արարատյան դաշտավայրի Ազա երկրում, ինչպես նաև Ուրարտուում ընդհանրապես, բնակչությունը զբաղվել է նաև բանջարա-բոստանային կուլտուրաների մշակությամբ: Դրանց մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավել ձմերուկը, սիսեռը և ոսպը:

Փաստերը վկայում են, որ Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական և խաղողագործական կենտրոնները լիովին համապատասխանում են երկրագործական այդ ճյուղերով զարգացած ժամանակակից տերիտորիաներին⁴²:

Անասնապահության: Երկրագործության հետ միասին անասնապահությունը եղել է ուրարտացիների հիմնական տնտեսական զբաղմունքը: Այդ մասին անհրաժեշտ տվյալներ են պարունակում ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները, ինչպես նաև Թեյշեբաինի, էրեբունիի և Արգիշտիխինիլիի հնագիտական նյութերը: Ուրարտուի աշխարհագրական ու բնական պայմանների բազմազանությունը հնարավորություն էր ընձեռում միևնույն նահանգներում ու զավառներում զբաղվելու և՛ երկրագործությամբ, և՛ անասնապահությամբ: Այդ պատճառով էլ մի ամբողջ շարք երկրագործական մարզերի տնտեսության մեջ իր տեղն է ունեցել նաև անասնապահությունը:

Վանա լճից արևելք անասնապահությունը զգալի զարգացման է հասել Արմարիլի և Սանգիբուտու նահանգներում: Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Ջրմզըմ-դաղի շրջանում առկա տաճարային տնտեսությունը, որի նվիրատվությունների շնորհիվ ստացած ամենամասյա եկամուտը կազմել է 97 ցուլ, 305 ոչխար, 6 կով և 6 այծ:

«Լուվրի աղյուսակի» համաձայն, Սարգոնը խարույկների վրա այրել է Արմարիլիի «հարդը՝ անասունների կյանքը», իսկ Սալմանասար Գ-ի մի արձանագրության տվյալներով, ասորեստանցիները այդ նահանգից իրեն հարկ ստացել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ամբողջ հոտեր և ձիերի երամակներ:

Իր հարուստ արոտավայրերով՝ Ուրմիա լճից հյուսիս մեծ համբավ է վայելել Սանգիբուտուն, որի «խոտը և արոտատեղին դադար չէին առնում ո՛չ ամուսնը, ո՛չ էլ ձմռանը»: Այստեղ ամենուրեք արածում էին անասունների հոտերը, ձիերի երամակները և ուղտերը: «Ուլխու քաղաքի արոտատեղին» Սարգոնը

⁴² Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 142—147: Նույնի, Кармир-блур, I, II, III. Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 117—133: Տե՛ս և Զ. Մ. Ղասարյան, Թեյշեբաինիի (Կարմիր-բուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1959, № 9, 24—311

համարել է Ռուսայի «ձիերի հույսը»⁴³, իսկ Բարի գավառը (Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)՝ «անասունների ապավենը»:

Սանգիբուտուից դեպի արևելք, Իրանական Ադրբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջաններում ընկած էր Պուլուադի անասնապահական երկիրը, որի տերիտորիայից միայն մի արշավանքի ժամանակ ուրարտացիների քշած ձիերի քանակը հաշվվում է հազարներով, իսկ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններինը՝ տասնյակ հազարներով:

Զարգացած անասնապահական և ձիաբուծական կենտրոն էր Գիլզանը⁴⁴,

Ուրարտուի հարավ-արևելյան կողմերում անասնապահության զարգացման բարձր մակարդակով առանձնապես աչքի է ընկել Մանայի հայտնի թագավորությունը, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների և ձիերի քանակը արձանագրություններում հաճախ հանդես է գալիս «անթիվ» կամ «անհամար» ածականներով:

Զիաբուծությունն առանձնապես լավ է զարգանում Մանայի թագավորության՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափերին ընկած որոշ շրջաններում: Սրանց մեջ աչքի էին ընկնում Սուրին և Անիաշտանիան: Ահա թե ինչ է գրում Սարգոն Բ-ը Սուբիի մասին.

«Այդ գավառում ապրող մարդիկ ամբողջ Ուրարտուում նմանը չունեն հեծելազորի համար ձիեր վարժեցնելու մեջ: Նրա (Ռուսա Ա-ի—հեղ.) լայնատարած երկրում ծնված փոքրիկ քուռակները, որոնք աճեցվում են արքայական գնդի համար և ամեն տարի վերցվում իբրև հարկ, ուղարկվում են Սուբի գավառը, որը Ուրարտուի մարդիկ Մանայի երկիր են անվանում: Քանի դեռ նրանց կազմվածքը չի ստուգվել, նրանց չեն հեծնում: Մինչև չեն վարժեցնում ելքերին, պտույտներին և դարձերին, այն ամենին, ինչ անհրաժեշտ է մարտի համար, նրանք վազվզում են առանց թամբի»⁴⁵: Ինչ վերաբերում է Անիաշտանիա ամրոցին, ապա այն համարվում է Ռուսայի ձիերի երամակների տունը»:

Մեծ Զաբի միջին և վերին հոսանքներում անասնապահությունը լայն տարածում է գտել Կիրրուրիում, Ուվանիայում և հատկապես Արդինի-Մուսասիրում: Վերջինիս անասունների խոշոր հոտերի մասին պատկերացում կազմելու համար շատ կարևոր է այն փաստը, որ մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքի ժամանակ Սարգոն Բ-ը Մուսասիրից քշել է 100 հազար 225 գլուխ ոչխար, 920 խոշոր եղջերավոր անասուն, 692 ջորի և ավանակ: Այս հայտնի պաշտամունքային կենտրոնի անասնապահության զարգացումը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա սեփական հնարավորություններով, այլև ուրարտական թագավորների կողմից խալդի աստծու տաճարին անասունների սխտեմատիկ նվիրատվություններով, որոնց թիվը հասնում է տասնյակ հազարների:

Վանա լճից հարավ, Բոխտանի հովտում, անասունների առատությամբ աչքի է ընկել Խուբուշկիան, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, ձիերի ու ջորիների քանակը, ասորեստանյան գրավոր աղբյուրների համա-

43 S⁶u АВИИУ, 49 (199, 213):

44 Նույն տեղում, 22, 27 (I, 27, II, 60), 28 (174):

45 Նույն տեղում, 49 (167):

ձայն, «անթիվ ու անհամար է»⁴⁶, Անասնապահությանը զբաղվել են նաև Խուրուշկիայի հարավային հարևանի՝ Խաբխի բնակիչները, որոնց տնտեսական զբաղմունքում յուրահատուկ տեղ է գրավում լծկան ձիերի բուծումը⁴⁷:

Հարավում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններից հայտնի են Կումանի գավառը (Արևելյան Խաբուրի հովտում), Նիբուր (այժմ Զուդի դաղ) և Կաշիարի (այժմ Տուր-Աբդին) լեռներում ու նրանց հարակից տերիտորիաներում ընկած մի շարք նահանգներ ու բնակատեղիներ⁴⁸:

Կաշիարիից դեպի հյուսիս անասնապահությունը զգալի տեղ է գրավել Տիգրիսի ու Եփրատի ջրավազաններում ընկած մի շարք երկրների ու մարզերի տնտեսության մեջ: Այստեղ առանձնապես աչքի են ընկել Նիրդունը, Կատմուխին կամ Կուտմուխին, Բիտ-Ջամանին, Ալշեն (Ալզին) և Կումուխը, որոնք Հին Արևելքում հայտնի էին ձիերի ու ջորիների բազմաթիվ երամակներով, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների չափազանց հարուստ հոտերով⁴⁹:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք անասնապահությունը զգալի մակարդակի է հասել Շուպրիա-Ուրմեում՝ Սասունի լեռներում, իսկ Արևմուտքում՝ Եփրատին աջափնյա որոշ տերիտորիաներում (Մելիտեա-Մալաթիա, Կամանու, Տարալ): Պատահական չէ, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարիսադգոնը իր արձանագրություններից մեկում հատուկ տեղ է հատկացնում Շուպրիայի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հոտերի, ինչպես նաև նրանց խնամքը տանող հովիվների հիշատակությանը⁵⁰: Իսկ Ուրմե երկրից ուրարտացիների կողմից միայն մի անգամ քշված անասունների քանակը հասնում է ավելի քան տասը հազարի⁵¹: Ինչ վերաբերում է անդրեփրատյան Մելիտեա, Տարալ և մի շարք այլ նահանգներին, ապա նրանց անասնապահության մակարդակը հավաստվում է ուրարտական և ասորեստանյան բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով: Տարալը առանձնապես եղել է Առաջավոր Ասիայի առավել զարգացած ձիաբուծական կենտրոններից մեկը⁵²:

Իբրև անասնապահության մեկ այլ կենտրոն զատվում, առանձնանում է Արածանիի վերին հոսանքում ընկած «Տուարածիի հովիտ» շրջանը⁵³: Հենց ինքը՝ այդ երկրի անունը ևս (հայկ. Տուարածատափ), ակներևաբար, լույս է սփռում նրա բնակիչների անասնապահական զբաղմունքի վրա: Արածանիի վերին հոսանքներում անասնապահության բարձր զարգացումը հաստատվում է նաև անտիկ աղբյուրների տվյալներով⁵⁴: Հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններն այն ժամանակ եղել են Ուրարտուի կենտրոնից բավականաչափ հեռու: Դրանցից են Դիաուխին (հայկ. աղ-

46 Տե՛ս АВИИУ, 27 (II, 63) և այլուր:

47 Տե՛ս նույն տեղում, 11, 12, 21, 26:

48 Տե՛ս նույն տեղում, 20, 23, 26: УКН, 127, II, 22:

49 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26:

50 Տե՛ս АВИИУ, 67:

51 Տե՛ս УКН, 155 А, 22—25:

52 Տե՛ս ԽՏ, II, 5—22, УКН, 158: АВИИУ, 44, 54, 72:

53 Տե՛ս ԽՏ, V, 11—30:

54 Տե՛ս Xen., Anab., IV, IV, 7—9:

բյուրների Տայք), Զաբախան (Հայկ. աղբյուրների Զավախք), Տարիունին (Հայկ. աղբյուրների Դարունք) և Կուլխան (հունական աղբյուրների Կողքիս):

Ասորեստանյան թագավոր Թիգլաթպալասար Ա-ի վկայությամբ, Դիաուխի-Դայաանին դեռևս մ. թ. ա. XII—XI դարերի սահմանագլխին հայտնի էր իր ձիերի ու ջորիների մեծ երամակներով, արոտավայրերի անթիվ ու անհամար անասուններով⁵⁵, իսկ ուրարտական որոշ աղբյուրների համաձայն, այդ երկիրը սիստեմատիկաբար ձիեր է տրամադրել Վանի թագավորության հեծելազորին⁵⁶, Հատկանշական է, որ ուրարտացիների մի արշավանքի ժամանակ Դիաուխից քշված անասունների քանակը արտահայտվում էր հսկայական թվերով՝ 4.426 ձի, 10.478 գլուխ խոշոր և 73.770 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Դեռ ավելին, պարտության դառնությունները կրելուց հետո, Դիաուխիի արքան ստիպված է լինում Արգիշտի Ա-ին լրացուցիչ «նվիրել» ևս 300 գլուխ խոշոր և 10.000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Բացի դրանից հյուսիսային այդ նահանգը պարտավորվում է հետագայում ամեն տարի ուրարտացիներին իբրև տուրք վճարել հարյուրավոր ձիեր, ցուլեր, կովեր, ոչխարներ⁵⁷: Այդ նահանգի անասնապահության հարաճուն զարգացումը լիովին հաստատվում է նաև հետագա շրջանի անտիկ աղբյուրներով⁵⁸:

Մայրագույն հյուսիս-արևմուտքում, Սև ծովին հարավ-արևելքից հարող շրջաններում, անասնապահությունը ինտենսիվ զարգացում է ապրել Կուլխանահանգում: Չնայած այս նահանգը խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների և ձիերի քանակով զիջել է վերը հիշատակված Դիաուխիին, այնուամենայնիվ, նրա անասունների գլխաքանակը ևս հասել է հազարների և տասնյակ հազարների⁵⁹: Հետևաբար, Կուլխան ևս կարելի է դասել Ուրարտուի անասնապահական առավել զարգացած կենտրոնների շարքը:

Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան այլ նահանգների անասնապահության մասին հասել են ոչ միայն գրավոր, այլև հնագիտական տվյալներ: Ուրարտական գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ Վանա լճից դեպի հյուսիս ընկած երկրներից անասնապահությամբ զբաղվել են Արիլիանին (Հայկ. աղբյուրների Արեղեանք), էթիունին, Ուդուրի-էթիունին, Աբունին (Հայկ. աղբյուրների Հավունուիք), էրիախին (Հայկ. Շիրակ), Ուիտերուխին, Իգանի-Իյանին և այլ նահանգներ:

Արիլիանիի, էթիունիի և մի քանի հարևան այլ երկրների տնտեսության մեջ հսկայական քանակ են կազմել մանր եղջերավոր անասունները, որոշ չափով նաև ձիերը, եթե նկատի ունենանք, որ միայն մեկ արշավանքի ժամանակ Արգիշտի Ա-ը այդ երկրներից ու մարզերից իբրև ավար քշել է 126 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուն և 1280 ձի⁶⁰: Հյուսիսում աչքի է ընկել նաև Իգանին⁶¹: Այդ տեսակետից նա զգալի չափով գերազանցել է նույնիսկ մերձուրմ-

55 Տե՛ս АВИМУ, 10 (IV, 43):

56 Տե՛ս УКН, 36:

57 Տե՛ս Խույն տեղում, 128, В 1, տողեր 1—16, 21—25:

58 Տե՛ս Xen., Anab., IV (V, 25, 26, 34, VII, 14):

59 Տե՛ս УКН, 155 С, 1—16, D, 3—40:

60 Տե՛ս ԽՏ, I, 17—II, 2:

61 Իյանիի տարբերությունը:

յան շրջանի հարուստ անասնապահական շրջաններին: Ուրարտական ժամանակներում անասնապահական և ձիաբուծական խոշոր կենտրոն էր Սևանի ավազանը՝ տարբեր կողմերից հարող բարձրագույն լեռնային հովիտներով: Բավական է նշել, որ այդ տերիտորիաներից (ինչպես նաև Արաքսի վերին հոսանքում ընկած որոշ շրջաններից) ուրարտական թագավոր Սարգուրի Բ-ը սոսկ մի արշավանքի ժամանակ ընել է 214 հազար գլուխ մանր, 40 հազար 353 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, ինչպես նաև 3.500 ձի⁶²: Հատկանշական է, որ Ուրարտի-էթիունիի (Սևանի ավազան) և էրիախիի (հայկ. աղբյուրների Շիրակ) անասնապահությունը, հավաստվում է ոչ միայն բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով, այլև հնագիտական նյութերով (ձիու բրոնզե սանձեր, խնոցիներ): Նույնը կարելի է ասել էթիունի ցեղային միություն անասնաբուծության և անասնապահության մասին, եթե նկատի ունենանք սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները և խոշոր եղջերավոր անասունների կմախքների ուսումնասիրության տվյալները:

Ուրարտուի անասնապահության մասին առանձնապես հարուստ նյութ են մատակարարում էրեբունիի և Թեյշեբաինի պեղումները: Էրեբունիում հայտնաբերվել են ոչխարների, այծերի, խոշոր եղջերավոր անասունների, սմբակավորների, խոզերի և այլ ընտանի կենդանիների, ինչպես նաև վայրի այծի ու նապաստակի ոսկորների մնացորդներ: Վերջիններս վկայում են, որ ուրարտացիները այստեղ զբաղվում էին որսորդությամբ, որի մի շարք տեսարաններ հիմնալի պահպանվել են էրեբունիի ստորոտում եղած Նոր-Արեշի դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե գոտիների և միջնաբերդի որմնակարներում⁶³:

Շատ ավելի հարուստ են Ուրարտուի անասնապահությանը վերաբերող Թեյշեբաինի հնագիտական նյութերը: Այստեղ, միջնաբերդի պեղումներով, հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ավանակների և ընտանի այլ կենդանիների կմախքներ, ոսկորների ու գանգերի մնացորդներ, ձիու սարքեր և այլն: Հնագիտական նյութերի մեջ առանձնապես առատ են խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկրային մնացորդները: Ինչ վերաբերում է մանր եղջերավոր անասնապահությանը, ապա այն անցյալում, ինչպես և այժմ, շնչին տեղ է գրավել Արարատյան դաշտավայրի բնիկների տեղաբնակության մեջ: Այդ հաստատվում է նաև Թեյշեբաինի քաղաքային մասի նախաուրարտական շերտերի պեղումների արդյունքներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուրարտուի անասնապահության մեջ հիմնական տեղը բռնում էին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները: Ըստ այդմ մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը մի քանի անգամ գերազանցել է խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակին:

Թե որքան մեծ տեղ է գրավել անասնապահությունը Ուրարտուում և հարևան երկրներում, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ

62 Տե՛ս ԿՄԻ, 155F, 6—31:

63 Տե՛ս Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Մեացախանյան, Նոր-Արեշի ուրարտական կուլտուրային, Տեղ. ԶԳԱԶԳ, 1958, № 10, էջ 69—84: Կ. Մ. Оганесян, Арин-берд, I, № 33, 36, 38 և այլն:

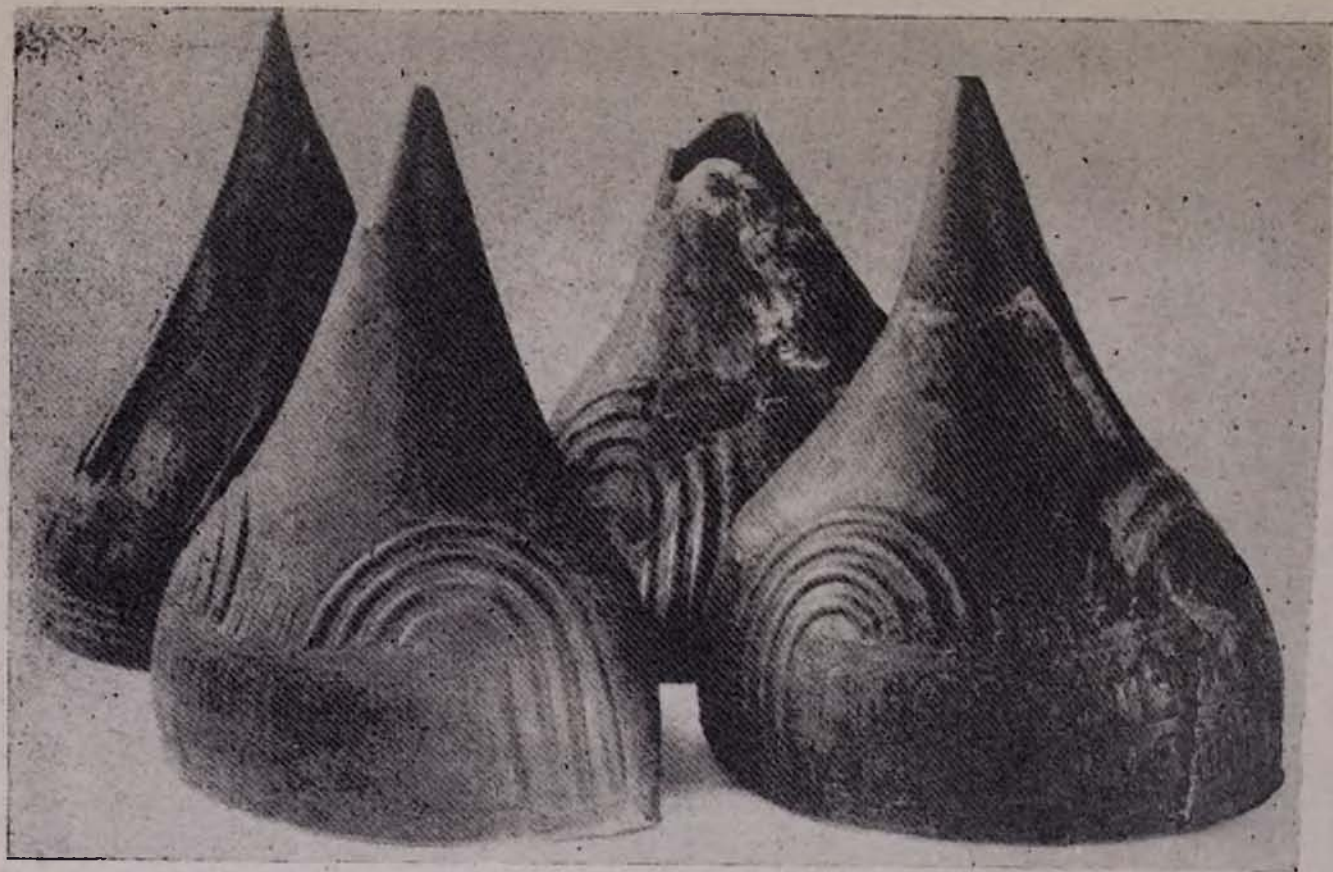
ուրարտական թագավորները, ոչ լրիվ տվյալներով, նվաճված երկրներից քշել են ավելի քան 326 հազար խոշոր եղջերավոր և մեկ միլոն 134 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուն:

Խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններից հետո, տնտեսության մեջ կարևոր տեղ է գրավել ձիաբուծությունը: Ձիերը օգտագործվում էին ոչ միայն տնտեսության մեջ, այլև ռազմական գործում: Գրավոր աղբյուրները հավաստում են, որ ձիաբուծությունը եղել է Ուրարտուի և նրան առ ժամանակ ենթակա մի ամբողջ շարք նահանգների բնակիչների սիրված զբաղմունքը: Այսպես, հարավում և հարավ-արևելքում ձիաբուծությամբ առանձնապես աչքի են ընկել Խուբուշկիան, Խաբխին, Կիրրուրին, Գիլզանը, Մանան, Սուբին, Բարին, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Շուպրիան, Մեկլտեան, Բիտ-Ջամանին, Նիրբուն, Նիրդունը, արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Պուլուադին, հյուսիսում՝ Արի-լիանին, Իգանին (Իյանի), էրիախին, էթիունին, Ուդուրի-էթիունին:

Վերոհիշյալ առանձին խումբ երկրներից ուրարտացիների քած ձիերի քանակը մեզ հայտնի բոլոր նվաճումների ընթացքում հասնում է մոտավորապես 34 հազարի:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ առանձին տեղ են ունեցել նաև ջորիները և ավանակները: Ջորիները հիշվում են Սարդուրյան տարեգրության և Կարմիր բլուրում հայտնաբերված մի սեպագիր աղյուսակի մեջ: Իսկ ավանակների մասին որոշ պատկերացում են տալիս Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակների մասին համեմատաբար հարուստ տվյալներ են պահպանում ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները, ըստ որոնց ջորիներով և ավանակներով հայտնի էին Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հարավ-արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Մուսասիրը, Ումանիան, Կիրրուրին, Մանան, հարավում և արևմուտքում՝ Խուբուշկիան, Նիրբուն, Նիրդունը, Բիտ-Ջամանին, Շուպրիան, Մեկլտեան, Դիաուխին:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ որոշ տեղ են գրավել նաև ուղտերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակը տարածում է գտել արևելքի և հարավ-արևելքի սահմանափակ թվով մարզերում՝ Ուրմիա լճի մերձափնյա երկրներում (Սանգիբուտու, Գիլզան, Մանա, Աշկայա-խուբի, Ուգիշտի), Իրանական Աղբբեջանի որոշ տեղիտրիաներում (Պուլուադի) և այլն: Ի դեպ, սահմանափակ է եղել նաև հիշյալ մարզերի ուղտերի գլխաքանակը: Այդ երևում է ռազմական արշավանքների ընթացքում ուրարտացիների բռնագրաված ուղտերի թվից, որի առավելագույնը չի հասնում նոյնիսկ երկու հարյուրակի: Եվ այդ այն դեպքում, երբ հիշյալ թվերը սովորաբար վերաբերում են ոչ առանձին աշխարհագրական միավորների, այլ մի շարք երկրների համատեղ: Թե որքան սահմանափակ է եղել Ուրարտուի և նրա հարևան երկրների ուղտերի գլխաքանակը, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ ուրարտական թագավորների կողմից նվաճված կամ սանձահարված մարզերից քշված ուղտերի մեզ հայտնի քանակը կազմում է մեկուկես հազարից քիչ ավելի: Ուրարտական նվաճողները, ակներևաբար, առանձնահատուկ նշանակություն են տվել ուղտերին, եթե նկատի ունենանք, որ թշնամի երկրներից

Իսկզե սաղավարունե Արգիշտի Ա և Սարգսի Բ թագավորների արձանագրութուններով և օկլեֆ պատկերներով. Կարմիր-բլուր

բշխած անասունների հիշատակության մեջ նրանք սովորաբար գրավում են երկրորդ տեղը՝ ձիերից հետո⁶⁴:

Ի մի բերելով օգտագործված նյութերը, կարելի է արձանագրել, որ ոռոգվող երկրագործությունն ու բարձր զարգացած անասնապահությունը Ուրարտուի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին: Նրանց ընդհանուր մակարդակով էր պայմանավորված ոչ միայն արհեստների առաջընթացը, փոխանակությունն ու առևտուրը, այլև հասարակ ժողովրդի ու պետության բարօրությունը:

2. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Մետաղագործություն: Վանի թագավորության ընդարձակ տերիտորիայում հողագործությանն ու անասնապահությանը զուգընթաց բարձր զարգացման հասան նաև արհեստները: Բրոնզի բավականին հզոր մետաղագործության առկայության պայմաններում, Ուրարտուում ավելի վաղ, քան այլ երկրներում երևան եկավ ու լայն կիրառություն գտավ երկաթը⁶⁵: Տեխնիկայի պատմությանը նվիրված աշխատություններում իշխում է այն տեսակետը, թե երկաթի մշակումը սկսվել է II հազարամյակի կեսերին՝ Ուրարտուի հյուսիսային սահմանների մոտ գտնվող խալիբների երկրում և այնտեղից աստիճանաբար տարածվել ամբողջ հին աշխարհով մեկ⁶⁶: Պնդում են, որ ուրարտական մշակութի առանձնահատկությունը մետաղագործության բարձր զարգացումն է և նրա մոտիկությունը խեթերի ու խուրրիների ավանդույթներին: Նրանց կարծիքով, ուրարտական մետաղյա իրերը արտահանվել են հյուսիսային Կովկաս (Մայկոպ, Կելերմես), Սիրիա և Միջագետք (Կարքեմիշ, Ասորեստան), ինչպես նաև Մարաստան, Իրան և Առաջավոր Ասիայի արևմտյան մարզերը, ընդհուպ մինչև էգեյան ծով⁶⁷:

Եվ իրոք, Թուրախ-կալեի, Կարմիր-բլուրի, Արգիշտիխինիլիի, Ալթըն-թեփեի, Կայալը-գերեի պեղումների ժամանակ ավելի շատ մետաղե գործիքներ ու զենքեր են հայտնաբերվել, քան Առաջավոր Ասիայի այլ պեղավայրերից: Դրանցից առանձնապես բնորոշ են երկաթե խոփերը, բրնձի ծայրերը, մանգաղները, եղանները, կացիններն ու մուրճերը, կեռիկները, փակերի ծխինները, նիզակի ծայրերը, դանակները ու բազմազան այլ մանր իրեր: Կարմիր-բլուրում մեծ քանակությամբ երկաթե իրերի հետ գտնվել են նաև հազարավոր բրոնզե առարկաներ:

Ուրարտական մետաղագործությունն ապահովված էր տեղական հումքով: Հատկապես երկաթի շատ հանքավայրեր կային Ուրարտուի կենտրոնական մասում: Երկաթով հարուստ էին Մուշի, Բիթլիսի, Վանի շրջանները, ինչպես նաև Ուրմիա լճից արևմուտք ընկած լեռները⁶⁸:

⁶⁴ Ուրարտուի անասնապահության մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 147—160; Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 139—195:

⁶⁵ Տե՛ս Բ. А. Тураев, История Древнего Востока, II, СПб., 1914, էջ 53:

⁶⁶ Տե՛ս М. France Lanord, Evolution de la technique du fer en Europe occidentale de la préhistoire au Haut Moyen Age, Nancy, 1956, էջ 27—43:

⁶⁷ Տե՛ս F. Schachermeyer, Tuschpa. „Reallexikon der Vorgeschichte“, XII, Berlin, 1929:

⁶⁸ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 163—164: